

**EEN
UTRECHTSE
ALMANAK
UIT DE LATE
MIDDELEEUWEN**

Orlanda S.H. Lie
Ludo Jongen
Wilken Engelbrecht

EEN
UTRECHTSE
ALMANAK
UIT DE LATE
MIDDELEEUWEN

Artesliteratuur in de Nederlanden Deel 10

Voor Soe, Edith & Jana

EEN UTRECHTSE ALMANAK UIT DE LATE MIDDELEEUWEN

Tekstuitgave en vertaling van Codex W2
(Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel (Nedersaksen),
Cod. Guelf. 18.2 Aug. 4°)

Ingeleid, kritisch weergegeven, hertaald en van commentaar voorzien
door Orlanda S.H. Lie, Ludo Jongen & Wilken Engelbrecht

Met medewerking van
Klara H. Broekhuijsen & Jos A.A.M. Biemans

Hilversum
Verloren
2024

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van

Stichting Art, Books & Collections
Stichting Professor van Winter Fonds
Stichting Historia Medicinae
M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting
De Gijselaar-Hintzenfonds

Stichting
Professor van Winter
Fonds

stichting
Historia
Medicinae

B GRAVIN VAN BYLANDT
STICHTING

Alba Gyselaer
Hintzen
De Gijselaar-Hintzenfonds

© 2024 Orlanda S.H. Lie, Ludo Jongen & Wilken Engelbrecht
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 978 94 64551464

Omslagontwerp en opmaak – Aperta, Jan Johan ter Poorten, Hilversum
Druk – Wilco, Amersfoort

*No part of this book may be reproduced in any form without written permission
from the publisher.*

INHOUDSOPGAVE

DEEL 1 CODEX IN CONTEXT	7
Ter inleiding	8
1 <i>Flebotomie of aderlaatkunde</i>	10
Tekst en beeld	11
De mens als microkosmos	15
De middeleeuwse gezondheidsleer	17
2 <i>Computus of kalenderkunde</i>	19
Latijnse kennis over de tijdrekenkunde	19
De Middelnederlandse heiligenkalender	20
De Latijnse heiligenkalender	22
Niveau van kennis	23
3 <i>Kosmologie, astrologie en het maanzodiologium</i>	25
Het Ptolemeïsch universum	25
Het astrologische model	29
Planetenleer	32
Het maanzodiologium	33
Tussentijdse balans	33
Codex W2 en <i>De Natuurkunde van het geheelal</i>	34
4 <i>Functie en publiek</i>	36
De opdrachtgever	36
Evert Zoudenbalch en de opdrachtgever van Codex W2	36
Codex W2 en het proces van kennisoverdracht	38
Codex W2 als leerboek: mnemotechnische leermiddelen	38
Codex W2 als prototype voor populaire wetenschap: de almanak	39
Tot besluit: het verhaal van Codex W2 (een reconstructie)	41
DEEL 2 EDITIE EN VERTALING	43
1 Flebotomie	44
2 Computus	57
3 Kosmologie, astrologie en maanzodiologium	77
DEEL 3 DE VERBEELDING VAN PLANETEN EN STERRENBEELDEN IN CODEX W2	127
(Klara H. Broekhuijsen)	
DEEL 4 DE BESCHRIJVING EN ANALYSE VAN WOLFENBÜTTEL,	159
HAB, COD. GUELF. 18.2 AUG. 4°	
(Jos A.A.M. Biemans)	

BIJLAGEN

Bijlage 1	Verantwoording van de editie, vertaling en afbeeldingen	178
Bijlage 2	Lijst met emendaties en aantekeningen	180
Bijlage 3	Codex W2 en de <i>Natuurkunde van het geheelal</i> (Orlanda Lie)	184
Bijlage 4	Tekstgetuigen van de <i>Natuurkunde van het geheelal</i> (Femke van Hilten)	191
Bibliografie		200
Personalia		206
Dankwoord		207

DEEL 1

Codex in context

TER INLEIDING

Iedereen kent ze wel: een horoscooprubriek in week- of dagbladen, met voor elk sterrenbeeld een paar waarschuwende woorden over mogelijke hindernissen die je pad kunnen kruisen, maar ook hoopvolle vooruitzichten in de liefde, loopbaan en inkomen. Voor een Steenbok bijvoorbeeld zou het gunstig kunnen zijn om de relatie een extra impuls te geven of om dromen van een verre reis te realiseren. Maar let op: het is niet het moment om belangrijke beslissingen te nemen; die zouden negatieve gevolgen kunnen hebben voor je carrière. Naast deze populaire astrologie bestaat er ook nog steeds de mogelijkheid om een geboortehoroscoop te laten trekken door speciaal daarvoor opgeleide astrologen.

Hoe komt het dat horoscooprubrieken zo populair zijn? Kan het te maken hebben met bijgeloof of het gevoel dat er meer is tussen hemel en aarde? Wie de moeite neemt om zich te verdiepen in de historische achtergronden van de astrologie zal ontdekken dat de hedendaagse horoscooprubrieken overblijfselen zijn van een lange traditie die al zo oud is als de mensheid. Men keek 's nachts naar de sterrenhemel en ontdekte patronen. Bovendien werd men zich bewust van overeenkomsten tussen de sterrenhemel en de seizoenen. Duizenden jaren werd deze kennis uitgebreid en mondeling doorgegeven, van vader op zoon, van moeder op dochter. Na verloop van vele eeuwen werd die kennis bewaard door priesters: ze werden daarom deskundigen van de kosmos. Weer veel later (zo'n tweeduizend jaar voor Christus) werd deze kennis op schrift gesteld en aldus doorgegeven.¹

Ofschoon het christendom zich aanvankelijk verzette tegen een dergelijke invloed van planeten en sterren op de mens (daardoor zou namelijk de menselijke vrije wil aan banden gelegd worden), werd geleidelijk aan een compromis bereikt. God heeft het universum geschapen en bestudering van zijn schepping draagt bij aan het verkrijgen van inzicht in zijn bedoelingen met de mensheid. Op deze manier werd astronomie, en in haar kielzog astrologie (de praktische toepassing van astronomische kennis op het menselijke bestaan), verankerd in het christelijke wereldbeeld.

Uit de Middeleeuwen zijn talrijke astrologische traktaten bewaard gebleven met berekeningen, tabellen en tekeningen van sterren en planeten, waarop voorspellingen, gezondheidsregels en praktische adviezen voor het dagelijkse leven zijn gebaseerd. Machtige koningen en vorsten lieten zich adviseren door geleerde (arts-)astrologen. Aanvankelijk waren deze teksten vervaardigd voor de welgestelde adel, later ook voor een breder publiek van rijke stedelingen, burgers, boeren en buitenlui.² Vanaf de vijftiende en zestiende eeuw verschenen er jaarlijks gedrukte boekjes (almanakken) waarin men voor dat jaar kon zien welke invloed de kosmos had op het leven op aarde. Een prototype van een dergelijke almanak bevindt zich in een vijftiende-eeuws handschrift dat in Utrecht is gemaakt en thans wordt bewaard in de Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel (Nedersaksen), onder signatuur Cod. Guelf. 18.2 Aug. 4°.³

Dit handgeschreven boek heeft een zeventiende-eeuwse perkamenten band. Het wordt ook wel een convoluut genoemd, omdat het bestaat uit meer dan twee oorspronkelijk zelfstandige handschriften. In dit geval bevat de codex twee handschriften en een katern van twee dubbelbladen. De totale omvang van dit handschrift bestaat uit 156 bladen oftewel 312 pagina's.

¹ Whitfield 2001, 9-76.

² Zie Ginzburg 1982.

³ Dankzij moderne technieken kan iedereen dit boek nu ook digitaal bewonderen HAB – Manuscript database – Manuscript 18-2-aug-4f.

Het eerste handschrift bestaat uit enkele reisverhalen in het Latijn (fol. 1-105).

Het tweede handschrift (fol. 106-151) bestaat uit een aderlaattraktaat (Flebotomie), een *Computus* (kalenderkunde of tijdrekenkunde) en een encyclopedische verhandeling over de inrichting van het universum.

Het derde stuk (een katern van twee dubbelbladen, fol. 153-158), is op een later tijdstip toegevoegd aan het eind van het tweede handschrift en bevat medische recepten en een traktaatje over interpunctie in het Latijn.

De eerste twee handschriften zijn onafhankelijk van elkaar vervaardigd en in de zeventiende eeuw samengevoegd. Dit betekent dat elk handschrift oorspronkelijk als een zelfstandig werk heeft gefunctioneerd. Daarom is het mogelijk ze afzonderlijk te bestuderen. Het katerntje met de twee dubbelbladen is wat moeilijker te duiden. Het is in ieder geval een latere toevoeging, maar het is de vraag of het als een zelfstandige entiteit kan worden beschouwd.

In deze studie en tekstuitgave richten wij onze aandacht op het tweede handschrift van dit convoluut (fol. 106r-151r), voortaan Codex W2 genoemd. Het bestaat uit een geneeskundig traktaat, kalenders, kosmologie en astrologie, afwisselend geschreven in het Latijn (meer dan de helft) en in het Middelnederlands en, last but not least, de prominente aanwezigheid van kleurrijke miniaturen en tekeningen bij de kosmologische en astrologische verhandelingen.

Om recht te doen aan de bijzondere kenmerken van Codex W2 is in deze publicatie gekozen voor benaderingen vanuit verschillende cultuurhistorische invalshoeken (Deel 1). Wat staat er in de tekst en waarom staat dat er? Anders gezegd: waaruit bestaat de inhoud en waarom zijn deze onderwerpen in dit handschrift verzameld? Waarom bestaat Codex W2 zowel uit Middelnederlandse als Latijnse teksten? Wat zegt de structuur en inhoud van de teksten over de bedoeling van degene die het boek liet maken? Deze tekstgerichte (filologische) benadering wordt aangevuld met inzichten over de materiële aspecten van dit handgeschreven boek (paleografie en codicologie) en bevindingen vanuit de beeldtraditie van de miniaturen (kunstgeschiedenis). Door deze interdisciplinaire werkwijze hopen wij een completer beeld te geven van de leef- en denkwereld van mensen die meer dan vijf eeuwen geleden dit boek gemaakt en gebruikt hebben.

In Deel 2 wordt de inhoud van Codex W2 toegankelijk gemaakt voor een breed, belangstellend publiek. De tekstuitgave bestaat uit een leeditie van de Latijnse en Middelnederlandse teksten, met daarnaast een vertaling in modern Nederlands. Om een indruk te geven van de relatie beeld en tekst, worden de miniaturen van de zeven planeten, de twaalf dierenriemtekens en de astronomische tekeningen gereproduceerd in hun 'natuurlijke habitat', dat wil zeggen op de plaats waar ze in de tekst staan.

In Deel 3 bespreekt Klara Broekhuijsen de miniaturen van de zeven planeten en de twaalf tekens van de dierenriem. Jos Biemans heeft een beschrijving en analyse van Codex W2 verzorgd (Deel 4).

1 FLEBOTOMIE OF ADERLAATKUNDE

Codex W2 begint met een Latijnse tekst over aderlating (fol. 106r-110r). In de moderne geneeskunde betekent aderlating een behandeling waarbij een hoeveelheid bloed wordt afgenomen bij mensen die te veel ijzer in het bloed hebben of die te veel rode bloedcellen aanmaken. Voor patiënten die een aderlating moeten ondergaan zijn informatiefolders en handleidingen beschikbaar die tekst en uitleg geven over wat hen te wachten staat tijdens en na de behandeling. Zo kunnen zij zich voorbereiden op de ingreep (een goede maaltijd vooraf) en krijgen zij ook te horen welke leefregels belangrijk zijn na de ingreep (rustig aandoen, geen zware spullen tillen met de geprikte arm).

In de Middeleeuwen (en ook de eeuwen daarna) was aderlating een algemeen aanvaarde ingreep die niet alleen toegediend werd om ziektes te bestrijden maar die ook een van de grondslagen vormde voor een gezond leven. In een middeleeuwse encyclopedie wordt dit als volgt verwoord: ‘Wie gezond wil leven, houde zich aan de volgende regels: hij eet een keer per dag, hij vrijt een keer per week, hij laat zich eenmaal per maand aderlaten en hij laat zich eenmaal per jaar purgeren. Degene die volgens deze regels leeft, zal gezond zijn van lijf en leden.’⁴

De Latijnse flebotomie-tekst in Codex W2 zegt over aderlaten het volgende:

Aderlating houdt in: een incisie in de lengte van een ader om een beetje bloed af te tappen. Het maakt de geest gezond, voedt het geheugen, zuivert de blaas, brengt rust voor de hersenen, verwarmt het merg, opent het gehoor, beperkt de tranen, maakt de maag rustig, heft vermoeidheid op, bevordert de spijsvertering, zorgt voor een heldere stem, scherpt het gevoel, brengt de buik in orde, verkort de slaap, verlicht bedroefdheid, verwijdert onzuiver bloed, voedt het gezuiverde bloed en zorgt ervoor dat het leven verlengd wordt (zie Deel 2, Flebotomie, p. 47).

Bovendien zorgt aderlating voor het verwijderen van overtollige stoffen die het evenwicht verstoren tussen de lichaamssappen (voortaan aangeduid met de Latijnse benaming *humores*). Hierdoor kan de balans worden hersteld die ervoor zorgt dat het lichaam optimaal kan functioneren.⁵

De tekst geeft instructies over de voorbereiding van een aderlating en beschrijft op welke plekken men het beste bloed kan afnemen in geval van de ene of de andere specifieke aandoening. Ook worden er enkele ezelsbruggetjes vermeld om deze technische gegevens beter te kunnen onthouden. Hierna volgt een korte passage over de analyse van het bloed en diagnose van de kwalen (hematoscopie). De tweede helft van het traktaat is gewijd aan de risico's en gevaren van het aderlaten op bepaalde dagen, tijden en in bepaalde seizoenen.

Het traktaat vervolgt met een Middelnederlandse tekst die aansluit bij de Latijnse tekst: *Goede tijt van latene (Een goede tijt om te aderlaten)*. De informatie over aderlaten in het Middelnederlands richt zich vooral op een bespreking van de goede en kwade dagen daarvoor, anders gezegd: op welke dagen moet men wel of niet aderlaten? Welke dagen zijn levensbedreigend? Wat is er aan de hand met de hondsdagen? Waar moet je op letten bij drie gevaarlijke dagen en bij de zogenoemde Egyptische dagen? Ook worden er drie data vermeld waarbij het lichaam van de kinderen die dan worden geboren niet zal ontbinden tot de Dag

⁴ Lie 2006, 79.

⁵ Voor een kennismaking met de middeleeuwse gezondheidszorg en Middelnederlandse aderlaattraktaten zie Huizenga 2004 en Huizenga 1998.

des Oordeels. Tot slot wordt nog gewezen op 32 gevaarlijke dagen in het jaar die vanwege een ongunstige positie van sterren en planeten in het heelal risicovol zijn voor het aderlaten, maar ook rampzalige gevolgen zullen hebben voor andere alledaagse activiteiten en ondernemingen.

Het traktaat over de aderlating wordt afgesloten met een gekleurde tekening van een Aderlaat-Zodiakman, die de voorgaande informatie op beeldende wijze samenvat (fol. 110r). Voor de chirurgijn die bekend is met de praktijk van het aderlaten functioneert deze medische voorstelling mogelijk als geheugensteun; voor de niet-beroepsmatige lezer van het handschrift herinnert de Aderlaat-Zodiakman hem eveneens aan de invloed van de planeten op het menselijk lichaam en aan het belang van aderlating om gezond te blijven (afb. 1a en 1b).

Tekst en beeld

De voorstelling van de Aderlaat-Zodiakman toont in grote lijnen het netwerk van de aderen in het menselijk lichaam en hun relatie tot de dierenriemtekens. Het gebruik van de Latijnse benamingen voor de diverse aderen en de tekens van de zodiak geeft aan dat het schema waarschijnlijk bedoeld is voor mensen die Latijn kenden. De vergelijking van de tekening met de twee teksten over aderlating in dit hoofdstuk laat zien dat de Latijnse tekst (fol. 106r-106v) beter aansluit bij de illustratie van de Aderlaat-Zodiakman. De Latijnse tekst biedt namelijk technische informatie over de verschillende aderen die ook te zien zijn op de Aderlaat-Zodiakman, aangevuld met praktische verwijzingen over welke aderen ingesneden moeten worden voor het bestrijden van welke aandoeningen. Voor zweren in de mond, bijvoorbeeld, moet men de aderen van de lippen gebruiken. Voor oogkwalen zijn de aderen van de ooghoeken geschikt. Voor keelklachten moet men in de aderen van de tong snijden.

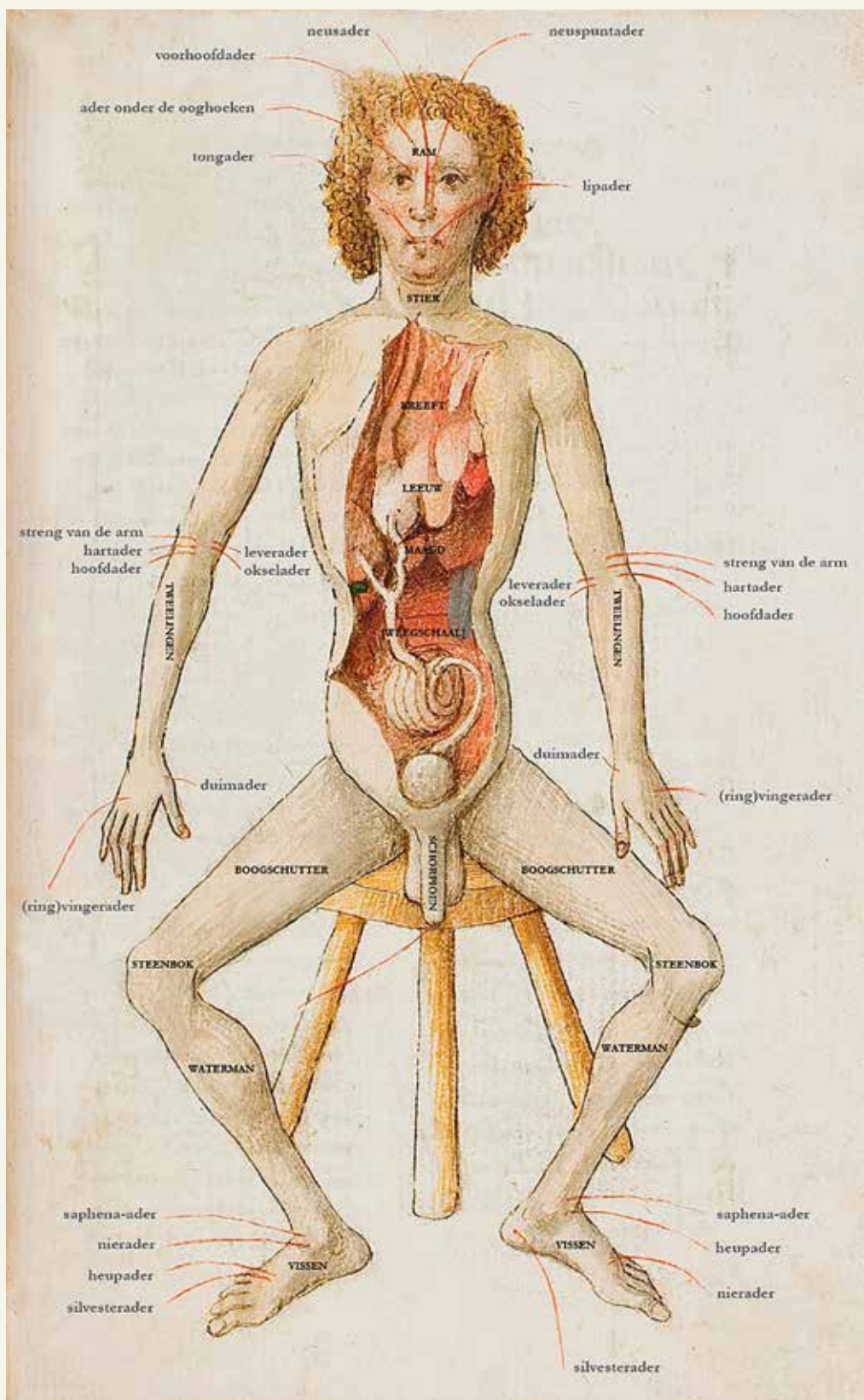
Deze praktijkgerichte medische informatie vindt men niet in de Middelnederlandse tekst. Hier gaat de aandacht uit naar een summiere bespreking van de goede en kwade dagen, en wordt er gewaarschuwd voor de risico's en gevaren bij aderlating en/of andere geneeskundige activiteiten. Aan het eind van de Middelnederlandse tekst vindt men wel een drietal vermeldingen over specifieke aderen die in bepaalde maanden van het jaar geschikt zijn voor de behandeling van bepaalde aandoeningen: september en oktober zijn geschikt om in de *vena cephalica* (hoofdader), de benaming voor een van de aderen van de arm, een incisie te maken tegen hoofdzweren en oogkwalen.

Een vergelijking met de Latijnse handboeken over aderlating laat zien dat de informatie over aderlating in Codex W2 gebaseerd is op de gangbare kennis van die tijd zoals die wordt aangeboden in bijvoorbeeld het anonieme *Regimen sanitatis Salernitatum*, de *Chirurgia* van Lanfranc en de *Fasciculus medicinae* van Johannes Ketham (zie Deel 2, Flebotomie, p. 44-46). Ook afbeeldingen van de Aderlaatman (waarop het netwerk van aderen in het lichaam wordt afgebeeld) al dan niet in combinatie met de Zodiakman (waarop de twaalf dierenriemtekens in relatie tot de lichaamsdelen worden afgebeeld) komen vaak voor in astrologische en medische handboeken. Enkele voorbeelden.

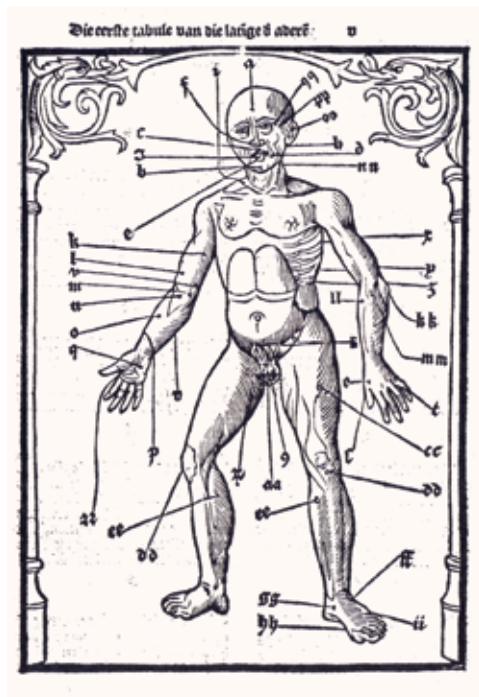
In de Middelnederlandse vertaling van Kethams *Fasciculus medicinae* (Anwerpen 1512) vindt men zowel een Aderlaatman als Zodiakman. In de houtsnede van de Aderlaatman worden de namen van aderen en de bijbehorende aandoeningen die met een aderlating verholpen kunnen worden, aangegeven met een lettersysteem dat vervolgens in de tekst wordt uitgelegd. Bij de Zodiakman wordt bij elk dierenriemteken en hun bijbehorende lichaamsdelen ook vermeld of hun invloed goed, slecht of middelmatig is ten tijde van de aderlating (afb. 2).⁶

Een mooi voorbeeld van de gecombineerde Zodiak-Aderlaatman treft men aan in een compilatie van astrologisch-medische en filosofische teksten in een vijftiende-eeuws Engels handschrift

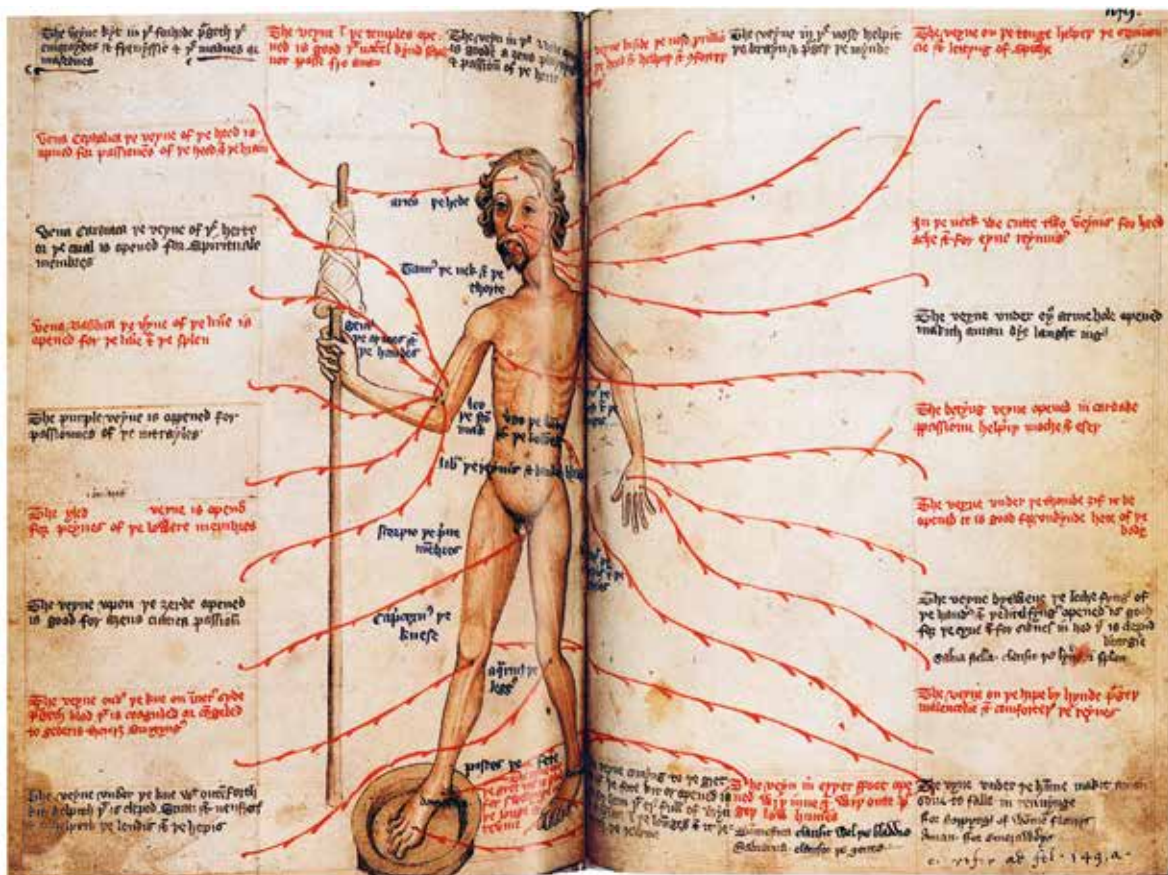
6 De verwijzingen en citaten uit de *Fasciculus medicinae* zijn afkomstig uit de Nederlandse vertaling van Petrus Anthonius, uitgegeven door Claes de Grave te Antwerpen 1512. Voortaan: Ketham 1512.

Afb. 1b Aderlaatzodiakman, bewerking Wun Fung Kon Jin.

Afb. 2 Aderlaatman (links) en Zodiakman (rechts) uit de *Fasciculus medicinae* van Johannes de Ketham. Uit: Ketham 1512, fol. 5r en fol. 20v.

Afb. 3 London, The British Library, Harley 3719 fol. 158v-159r. Uit Whitfield 2001, 116-117.

(afb. 3). De voorstelling op een dubbelblad laat een staande naakte man zien. De rode lijntjes geven de priklocaties aan van de aderen in het lichaam en leiden naar de bijbehorende tekstblokken (afwisselend in rode en blauwe inkt) waar de aandoeningen worden vermeld die hiermee verholpen kunnen worden. De blauwe tekstregels aan weerszijden van het lichaam tonen het verband tussen de dierenriemtekens en de lichaamsdelen waarover zij heersen. De man staat met zijn rechterschoon in een bekken (om het afgetapte bloed op te vangen). In zijn hand houdt hij een staf (spinrok) waarin hij kan knijpen om het bloed beter door de aderen te laten stromen en daardoor het aderlaten te vergemakkelijken.⁷

De mens als microkosmos

De opvatting dat medische voorschriften of ingrepen zoals aderlaten, ten nauwste samenhangen met kosmische invloeden vormt een wezenlijk onderdeel van het middeleeuwse wereldbeeld, in het bijzonder van de gezondheidsleer. Middeleeuwse geneeskundigen baseerden hun diagnose en behandeling van ziektes op hun kennis van de relatie tussen de hemellichamen en het menselijk lichaam.⁸

Een van de grondslagen van het middeleeuwse denken is de opvatting dat de mens een afspiegeling in het klein is van het universum waarin hij leeft: de mens als microkosmos (afb. 4). De mens (microkosmos) bevindt zich in het midden van het heelal, op aarde. Hij wordt omgeven door de sferen van water, lucht en vuur, de zeven planeten en het firmament, waarin de twaalf zodiaktekens zich bevinden. Hierna volgen de hemelsferen: de kristallijnen hemel en het empyreum, de verblijfplaats van God. De rode verbindingslijntjes die de mens verbinden met het universum illustreren de samenhang en wisselwerking tussen de kleine wereld en de wereld in het groot (makrokosmos).

Deze theorie bouwt voort op de kennis van illustere voorgangers uit de Griekse en Romeinse Oudheid, namelijk Hippocrates (± 460-± 370 v. Chr.) en Galenus (129-199), later aangevuld met (Latijnse vertalingen) van Grieks-Arabisch geleerden zoals Rasis (865-925) en Avicenna (± 980-1037). Net als de makrokosmos die uit een onvergankelijk 'bovenmaans' en vergankelijk 'ondermaans' deel bestond, bezat de mens (de microkosmos) een eeuwigdurende ziel en een sterfelijk lichaam.

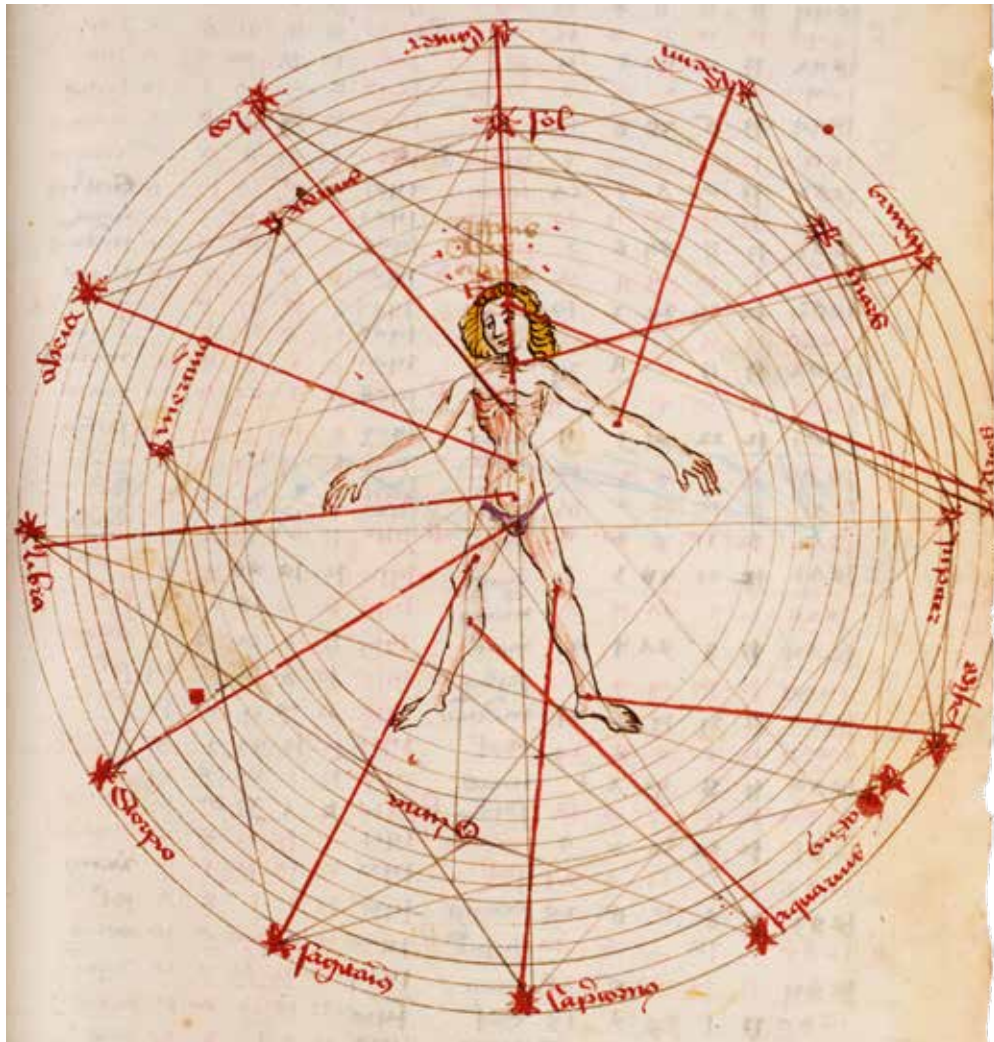
Het vergankelijke deel van de kosmos was samengesteld uit de vier elementen: aarde, water, lucht en vuur. Elk element wordt bepaald door de combinatie van twee primaire eigenschappen. Het element aarde is droog en koud, water is koud en vochtig, lucht is vochtig en warm, vuur is warm en droog. Deze vier elementen (en hun eigenschappen) vindt men terug in alle onderdelen van het ondermaanse: in gesteenten, mineralen, metalen, kruiden, planten, dieren, en dus ook in de mens. Het onvergankelijke deel van de kosmos bestaande uit de planeten, het firmament en de hemelsferen is eeuwigdurend. Hier bevindt zich de *quinta essentia* (kwintessens): het vijfde element dat onveranderlijk is en tevens voor stabiliteit zorgt. Na de zondeval (Genesis 3,1-6) heeft God dat verwijderd uit het ondermaanse en daardoor heerst hier ziekte, bederf en dood.⁹

Het menselijk lichaam is, analoog aan het vergankelijke deel van de kosmos, samengesteld uit vier *humores*: zwarte gal (droog en koud), slijm of flegma (koud en vochtig), bloed (vochtig en warm) en gele gal (warm en droog). Elke *humor* heeft zijn eigen opslagplaats in het lichaam: bloed in het hart, gele gal in de gal, zwarte gal in de milt en flegma/slijm in de longen. Ieder mens heeft een verschillende samenstelling van de vier *humores*. De onderlinge verhouding van de vier *humores* bepaalt het gestel en karakter, het temperament van de mens. Volgens de temperamentenleer zorgt de dominantie van een van de *humores* voor vier soorten temperamenten:

⁷ Zie Jones 1984, 120-121.

⁸ In de Late Middeleeuwen was een grote groep mensen betrokken bij de behandeling en verzorging van zieken. Zie Jonkman, Jongen & De Weerd 2016, 14-16.

⁹ Vgl. Jongen 2021, 33-62, Lie 2006, 19-33 en Lewis 1971, 92-121 & 139-197.

Afb. 4 Kosmische man. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Codex Vindobonensis 5327, fol. 16r. Uit: Van Leerdam, Lie, Meuwese & Patijn 2014, 14.

sanguinici, cholericici, melancholici en flegmatici met hun eigen karakteristieken. Het bloed dat overheerst in de sanguinicus zorgt voor een blozend gelaat; de sanguinicus is levenslustig, vergevingsgezind en optimistisch van aard. De cholericus wiens gestel gedomineerd wordt door de cholera (gele gal) heeft een opvliegend karakter en is wraakzuchtig. Bij de melancholicus overheerst de zwarte gal, hij wordt beschreven als een somber en gesloten persoon, een slechte slaper en binnenvetter. Het flegma dat bepalend is voor de flegmaticus zorgt voor een bleek gelaat en waterige ogen, hij is traag (van verstand), sloom en lui.

Op afb. 5 zijn de vier types afgebeeld, met bij de voeten hun heersende element. De opvliegende cholericus met opgetrokken zwaard (element vuur); de levenslustige sanguinicus met valk (lucht), de apathische flegmaticus (water) en de zorgelijke melancholicus (aarde). In de Franse tekst worden aan de hand van vier wijnsoorten de verschillende temperamenten gekarakteriseerd: de heethoofdige cholericus (*vin de lyon*) wordt driftig als een leeuw, de sanguinicus (*vin de singe*) haalt vrolijke fratsen uit (aap); de flegmaticus (*vin de mouton*) gedraagt zich verstandig en zorgt goed voor zijn zaken (schaap) en de melancholicus (*vin de porceau*) is liever lui dan moe en doet niets liever dan slapen (varken).

In de
Herzog August
Bibliothek te Wolfenbüttel (Nedersaksen)
ligt een vijftiende-eeuws, papieren handschrift dat
naast middeleeuwse teksten ook prachtige miniaturen
bevat van de zeven planeten, de twaalf tekens van de dierenriem
en allerlei natuurverschijnselen. Dit handschrift werd tussen 1460 en
1470 vervaardigd in (de omgeving van) Utrecht. Hoe en wanneer het in
Wolfenbüttel terecht is gekomen, onttrekt zich aan onze waarneming. Vast-
staat dat het in de zeventiende eeuw (samen met twee andere handschriften)
in een leren band werd gebonden.

De teksten zijn afwisselend in het Latijn en het Middelnederlands geschreven.
Ze bevatten verhandelingen over aderlaten, over tijdrekenkunde, over kosmolo-
gie en astrologie en over de invloed van de maan op de aarde en haar bewoners.
Welke middeleeuwse leef- en denkwereld spreekt uit deze teksten? Wat zegt de
inhoud en structuur van de teksten ons over de bedoeling van degene die het
boek liet maken? Hoe verhoudt het Latijn zich tot het Middelnederlands?

Wie is er verantwoordelijk voor de mooie miniaturen? Al deze vragen
komen in deze publicatie aan bod.

Voor het eerst worden nu alle teksten (zowel de Latijnse als
Middelnederlandse) uitgegeven met een vertaling in heden-
daags Nederlands, samen met alle 'illustraties' zodat
iedere belangstellende kan genieten van dit
wonderschone middeleeuwse
boek.

